

ÂMİRÎ (Ö. 381/992) VE HÂRİZMÎ'NİN (Ö. 387/997) İLİMLER TASNİFİNDE HADİS İLMİNİN YERİ

THE PLACE OF HADITH SCIENCE IN 'ÂMİRÎ (D. 381/992) AND KHÂRİZMÎ'S (D. 387/997) CLASSIFICATION OF SCIENCES

Geliş Tarihi: 27.02.2020 Kabul Tarihi: 01.06.2020

✉ ALİ ARSLAN

DOÇ. DR.

ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-1085-9604

arslanalikarabuk@gmail.com

ÖZ

Tarihi süreç içinde ortaya çıkan ilimlerin konusunu, amacını ve sınırlarını belirlemek için çeşitli tasnifler yapılmıştır. Bu tasnifler ilimlerin birbiri ile irtibatını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Kur'an ve sünnet etrafında şekillenen İslâmî ilimler için ilk zamanlarda belli bir tasnif yapılmamakla birlikte, tercüme faaliyetlerinden sonra başta Müslüman filozoflar olmak üzere çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Daha ziyade din-felsefe arasındaki ilişkiyi açıklama amacı da bulunan bu çalışmalarda tasniflerde ilimler genel olarak dinî ve akli olarak ikiye ayrılmıştır. Bu araştırmada bunlardan iki tanesi olan Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî (ö. 387/997) tarafından yapılan tasnifler hakkında bilgi verilip, bu tasniflerde hadis ilminin yerine işaret edilmiştir. Âmirî'nin kendisinden önce de bazı tasnifler yapılmakla birlikte, ilimleri ilk defa net bir şekilde dinî ve hikemî olarak ayıran filozof olarak dikkat çekmektedir. O, hikemî ilimlerden üstün gördüğü dinî ilimlerin en başında hadis ilmine yer vermiş ve bu ilmi dinî ilimlerin temeli olarak görmüştür. Aynı dönemde yaşayan Hârizmî ise ilimler tasnifinde hadis ilmine yer vermemekle birlikte, ehl-i hadisi ayrı bir mezheb olarak tanıtmış ve fıkıh ilminin üzerinde tartışma olmayan kaynakları arasına ikinci sırada sünneti almış ve bu anlayışla ilgili bilgi vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Âmirî, Hârizmî, Tasnif, İlimlerin Tasnifi, Hadis.

ABSTRACT

Various classifications have been made to determine the subject, purpose and boundaries of the sciences that emerged in the historical process. These classifications are important for showing the connection of sciences with each other. Although no specific classifications were made in the early years for the Islamic sciences formed around the Qur'an and the Sunnah, various classifications were made, mainly by Muslim philosophers, after the translation activities. In these studies of classification, which particularly aim to explain the relationship between religion and philosophy, sciences are generally divided into two as religious and rational. In this study, information was given about the classifications made by 'Âmirî (d. 381/992) and Khârizmî (d. 387/997) and the place of the hadith science was pointed out in these classifications. 'Âmirî draws attention as a philosopher who clearly distinguishes science religiously and philosophically for the first time, even though some classifications had been made before him. He placed the science of hadith to the top of the religious sciences which he regarded as superior to philosophical sciences. He regarded the science of hadith as the basis of religious sciences. Khârizmî, who lived in the same period, did not include the hadith science in the classification of sciences. He introduced the ahl al-hadith as a separate school. He took the sunnah in second place among the sources of fiqh science over which there is no discussion and gave information about this understanding

Keywords: 'Âmirî, Khârizmî, Classification, Classification of Sciences, Hadith.

THE PLACE OF HADITH SCIENCE IN 'ĀMİRĪ (D. 381/992) AND KHĀRİZMĪ'S (D. 387/997) CLASSIFICATION OF SCIENCES

SUMMARY

Studies on the description and classification of sciences go back to very old periods in the history. Science has come to the fore as an important concept in Islamic civilization, and by this word, it is meant to preserve, understand and transfer the Qur'an and the Sunnah to daily life. Towards the end of the first century, studies in this field intensified and science branches of different names began to emerge.

Works related to the classification of sciences began to be seen with the beginning of the translation of philosophical works into Arabic. In these works, the connection between the sciences was shown, and the order to be applied in learning and teaching them was revealed. On the other hand, these classifications were important in terms of pointing to the understanding of science of the period in which the scholars who made the classification lived. In this study, firstly, information was given about 'Āmirī (d. 381/992) and Khārizmī (d. 387/997), who had studies on the classification of sciences. Then, the place of the hadith science was pointed out in their classifications.

The subject of the classification of sciences was initially dealt with rather by philosophers, and the binary division, generally religious and worldly, was adopted. 'Āmirī lived in a period between such two important philosophers as Farabī (d. 339/950) and Ibn Sīnā (d. 428/1037). 'Āmirī primarily divided the sciences into two as religious and philosophical. Especially in the section he explained about philosophical sciences, he emphasized their benefits and gave information about their subjects. After explaining each science, he emphasized that these sciences did not contradict religion. What he wanted to express is to re-spell the understanding that the truth is one. It should also be pointed out that the religious and philosophical distinction of sciences and the triple classification of each of them was clearly made by 'Āmirī for the first time.

'Āmirī placed hadith on the basis of religious sciences, which he considered superior to philosophical sciences. According to him, as the basis of philosophical sciences is the science of physics, the science of hadith provides resources for all religious sciences. Therefore, it is not possible to talk about religious sciences without hadith. Without the efforts of the hadith scholars, it is impossible to distinguish between the

authenticated and the false. They should be contacted in case of dispute on these issues. ‘Āmirī has pointed out the importance of hadith science in this regard from a different perspective.

Khārizmī, who lived in the same period and environment with ‘Āmirī, wrote a separate work on the classification of sciences. He divided the sciences into two as shar‘ī/Arabī and ‘Ajamī (of foreign nations). While the sciences were classified, the basic reforms of these sciences were explained. In the section of ‘ajamī sciences, attention was drawn to the issues needed in the regular execution of state affairs. He pointed out that philosophical sciences entered the Islamic civilization later and, in a way, he classified them under the title of ‘ajamī sciences. An important feature of his classification is that he pointed to fiqh and kalām in the first place in the shar‘ī sciences, and did not mention the sciences of tafsir and hadith. In his classification, he primarily considered the current situation, gave information to those who wanted to focus on these sciences, and aimed to meet a practical need.

Khārizmī covers issues related to hadith under the science of fiqh. It points out that understanding the hadiths should primarily be within the framework of the science of fiqh. While distinguishing sciences as shar‘ī and ‘ajamī, Khārizmī did not adopt the sciences of other nations in an exclusionary manner. One of the most important aspects of the book is that it is one of the first encyclopedic copyrighted works in the century that the author lived in. Thanks to this feature of the work, it is possible to determine the understanding of science of the relevant period and the interest of the author in different branches of science.

One of the primary issues to be done today is to clearly demonstrate the place of each science branch in the classification of sciences. Otherwise, it will possibly become more difficult to eliminate the hesitations especially on the subjects of Islamic sciences and today’s purpose and function. Especially considering the hadith science, this situation is more important. The precise determination of the place of hadith science in the classification of sciences in general is more important than ever. As a result, it can be said that it is possible to determine the importance of the science of hadith precisely by determining its place in the classification of sciences.

GİRİŞ

Erken dönem İslâm âlimleri arasında, bugünkü manada ilimlerin tasnifi ile ilgili olarak görüş ortaya koyan herhangi bir eser bilinmemektedir.¹ İlimlerin sınıflandırılması konusundaki en erken çalışmalar, mantık ve felsefeye dair kitapların Arapça'ya tercüme edilmesi faaliyetlerinden sonraya rastlamaktadır. Felsefi eserlerin tercüme edilmesi neticesinde bunları öğrenmeye çalışanlar, bir müddet sonra felsefi ilimleri başkalarına da tanıtmak, faydalarını göstermek ve neticede bu ilimlerin de meşruiyetini temin etmek ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu amaçla da felsefi ilimlerin, Kur'ân ve sünnet etrafında teşekkül eden dinî ilimlerle irtibatını kurmak istemişlerdir.

İlimlerin sınıflandırılması ile ilgili eserler, temelde İslâm düşüncesindeki din-felsefe veya diğer bir ifade ile akıl-vahiy ilişkisi meselesine cevap verme ve çözüm üretme üzerinde şekillenmiştir. Nitekim bu tarz eserlerin ilk olarak filozoflar tarafından ele alınmış olması da bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla ilimlerin tasnifi ile ilgili eserleri din-felsefe ilişkisi meselesinden ayrı olarak değerlendirmek mümkün değildir. Din-felsefe ilişkisinde asıl soru ise, varlık hakkında hakikî ve doğru bilgiye hangi yolla ulaşılabileceğidir.²

Müslümanlar açısından hakikî bilgiye peygamberler tarafından insanlığa tebliğ ve tebyîn edilen bilgilerle ulaşılabileceğinden, İslâm'da ilk ilimler Kur'ân ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünneti etrafında ortaya çıkmıştır. Bu ilimlerin ortaya çıkmasında çok çeşitli âmiller etkili olmakla birlikte, Müslümanlar arasında başlayan ve tarih boyu devam eden cidal ve münakaşalar da önemli

¹ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 135; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985), 21-30.

² Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi* 3/22, (2011), 534-539.

bir etken olmuştur.³ İlk asırlarda hâkîkî bilgiye nasıl ulaşılacağı ile ilgili tartışmalar, daha sonraki devirlerde özellikle kelâm âlimleri tarafından “bilgi edinme yolları” (esbâb-ı ilim) başlığı altında özel olarak incelenmiştir. Neticede ilim edinme yolları havâss-ı selîme, haber-i sâdık ve akıl olarak tespit edilmiştir.⁴ Bütün bu faaliyetler sonucunda üçüncü asra gelindiğinde de, dinî ilimlerin teşekkülü neredeyse tamamlanmıştır. Bu ilimler dinin iki temel kaynağı olan Kur’ân ve sünneti farklı açılardan ele almış ve bir bakıma kendi aralarında “din” şemsiyesi altında birleşmişlerdir. Dolayısıyla bu ilimler ya doğrudan dinî olarak isimlendirilmekte veya dinî ilimlere âlet olma görevini yerine getirmekteydiler. Fakat ilk yüzyıllarda bu ilimlerin arasında bir hiyerarşi olduğunu söylemek güçtür, asıl ayırım üçüncü asrın sonralarına doğru görülmeye başlamıştır.⁵

Üçüncü asırdan daha önceki çalışmalarda değinilen tasnifler daha ziyade dinî ilimlerin kendi arasındaki ayrımlara işaret etmekte olup, genel olarak bir ilimler tasnifi yapma amacı taşımamaktadırlar. Mesela İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) tarafından yapılan tasnifte dinî ilimler, ahkâmî fıkıh ve dinde fıkıh olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. O bu tasnifte, birincisi ile hukûkî hükümleri konu edinen ilimleri, ikincisi ile de akâid konularını ele alan fıkıhî kasetmiş ve ikincisinin daha öncelikli olduğunu vurgulamıştır.⁶ Daha sonra gelen İmâm Şâfî (ö. 204/820) ise, ilmin tanımını yapmamakla birlikte, *Risâle*’sinde ilmin kısımları hakkında bilgi vermektedir. Ona göre ilim, birincisi ilm-i âmm ve diğeri de ilm-i hâs olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi herkesin bildiği, akıllı ve erginlik çağına ulaşmış her Müslümanın onu bilmemesi câiz olmayan ilimdir. Namaz, oruç, zekât ve haccın farziyetini; zinâ, katil, hırsızlık ve içkinin haram olduğunu bilmek gibi. Bunlar toplu olarak naklolunmuştur ve peygamberden rivâyet edilenlerde de herhangi bir münakaşa edilmemiştir. Bu ilm-i âmm’da rivâyet yanlışlığı ve te’vil mümkün değildir. İkincisi ise farzlarla ilgili fer’î meseleler ve bazı özel durumlarla ilgili ilimdir. Bunlar hakkında açık nass bulunmadığı gibi, bunlarla ilgili sünnetler belli kişilerden rivâyet edilmiş ve geniş topluluklar onu haber vermemiştir. Bunları öğrenmek ise farz-ı kifâye olup, bir grup

³ Bk. Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 94, 272; Tahsin Görgün, “Batı Medeniyeti İçerisinde İslâmî İlimler Mümkün Müdür? Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meselelerine Temelli Bir Bakış”, *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri İlmî Toplantı*, Düzenleme Kurulu, Tahsin Görgün, v.dğr. (İstanbul: İsam, 2007), 14-22.

⁴ Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fî uşûli ’d-dîn*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 55, 56.

⁵ Türker, “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 538, 539; Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 246-248.

⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu’l-ıbsat*, nşr. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 44-45.

insanın öğrenmesi ile diğerlerinin üzerindeki mükellefiyet kalkmaktadır.⁷

İlimlerin daha genel manadaki tasnifleri ise daha sonraki yıllarda görülmektedir. Bu çerçevede ilimlerin tasnifi ile ilgili üçüncü asırdan itibaren ortaya çıkan eserlere ilk örnek olarak Câbir b. Hayyân'a (ö. 200/815) nispet edilen *Kitabu'l-hudud* isimli risâle gösterilebilir. O, risâlesinde ilimleri ilk önce dinî ve dünyevî diye taksim eder ve bunları da kendi içinde alt bölümlere ayırır. Din ilimleri ise kendi içinde, şer'î ve aklî olarak ikiye ayrılır. Şer'î ilimler de zâhir ve bâtın ilmi olarak iki kısma ayrılır. Din ilminin diğer kısmı olan aklî ilim ise hurûf ve manalar ilmi olarak iki kısımdır. Bunlardan hurûf ilmi de tabîî ve ruhânî ilimden meydana gelir. Manalar ilmi de felsefî ve ilâhî olmak üzere iki kısımdan oluşur. İlmin diğer kısmı olan dünya ilmi de şerefli ilim (kimya, iksir) ve düşük ilim (yağlama, boyama) gibi kısımlara ayrılır.⁸

Câbir b. Hayyân'dan sonra Kindî (ö. 252/866 [?])⁹ ve Fârâbî (ö. 339/950)¹⁰ başta olmak üzere başka âlimler tarafından da ilimlerin tasnifi üzerinde eser kaleme alanlar bulunmaktadır. İlk İslâm filozofu kabul edilen Kindî'nin, ilimlerin tasnifi ile ilgili olarak yazdığı eser günümüze ulaşmamış olsa da, Aristo'nun eserlerinin sayımı üzerine yazdığı kitapta belli bir tasnif sistemi takip edilmiştir. Buna göre ilimler dinî ve insanî şeklinde iki kısımdır. Dinî (ilâhî) ilimlerin kaynağı vahiydir. Vahiy de Yüce Allah'm, peygamberlerin temiz ruhlarını aydınlatmasıyla meydana gelen bir bilgidir. İnsanî ilimler ise, felsefe çatısı altında toplanmış olup, biri doğrudan ilim ve diğeri de âlet olmak üzere iki kısımdır. Doğrudan olan da kendi içinde teorik ve pratik şeklinde ikiye ayrılır. Teorik olanlar fizik, psikoloji ve metafiziktir. Pratik ilimler ise ahlak ve siyaset ilmidir.¹¹

Fârâbî, ilimlerin tasnifinde Antikçağ Yunan filozofları arasında içinde bulunduğu çağdaki ilimleri sistematize eden Aristo'dan (m.ö. 384-322) büyük oranda istifade etmiştir. Nitekim Aristo, hem konu, metot ve gaye itibariyle, hem de eğitim ve öğretimde takip edilmesi gereken sıra bakımından ilimleri tasnif eden ilk filozof sayılmaktadır. O ve onu takip eden gelenekte ilimler, nazarî, ameli ve üretime dayalı olarak üçe ayrılmaktadır.¹²

⁷ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, trc. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 1-23; ayrıca bk. Ali Arslan, *Hadis İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadis Usulü Eserlerinde İncelenmesi* (Ankara, İlahiyat Yayınları, 2019), 55-65.

⁸ Câbir b. Hayyân, "Kitâbu'l-hudûd", *Muhtâru resâil-i Câbir b. Hayyân*, nşr. Paul Kraus (Kâhîre: Mektebetü'l-Hancı, 1935), 100-101.

⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmud Kaya (İstanbul: 1994), 159-163.

¹⁰ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *İhşâ'u'l-ülûm*, nşr. Osman Muhammed Emîn (Kâhîre: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1949), 43-113.

¹¹ Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 28-29.

¹² Aristoteles, "Metaphysics", *The Complete Works of Aristotle*, ed. Jonathan Bames

Fârâbî de ilimleri nazârî ve amelî olarak tasnif ederek aynı geleneği sürdürür.¹³ Fakat o, *İhşâ'ü'l-'ulûm* isimli eserinde bazı değişikliklerde bulunarak biraz daha farklı bir tasnif sistemi ortaya koymuştur.

Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*'unda dil ilmi, mantık ilmi, matematik ilimleri (aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, ağırlık ve tedbir ilmi), tabiat ve ilahiyat ilmi ile siyaset-fıkıh-kelâm ilmi şeklinde beş bölüm halinde ilimleri tasnif etmektedir.¹⁴ Dinî ilimlerden sadece fıkıh ve kelâma yer vermekte ve onları da siyaset ilmi ile beraber zikretmektedir. Bu açıdan bakıldığında o, dinî ilimler ile felsefî ilimleri birleştirmektedir ki, bu onun sisteminin en önemli özelliği olarak durmaktadır. O, ilimler tasnifinde hadis ilmine ise işaret etmemiş, onları muhtemelen fıkıh ve kelâm ilimlerinin içerisinde değerlendirmiştir.

Bu araştırmada ilimlerin tasnifi konusunda eser veren âlimlerden Fârâbî ile İbn Sînâ (ö. 428/1037) arasındaki devirde yetişen ve Horasan ve Mâverâünnehir'de meşhur olan İslâm filozofu Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992) ile Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) yaptığı tasnifler üzerinde durulacaktır. Birbirlerine yakın coğrafya ve tarihlerde yaşayan bu iki âlimin tasniflerinde hadis ilmine nasıl işaret ettikleri ise ayrıca belirtilecektir. Zira Müslüman filozofların ilimlerin tasnifi ile ilgili olarak yaptıkları çalışmalar hakkında günümüzde yapılan tez ve makalelerde, hadis ilmine kısaca temas edilmiş, konuya bu açıdan ayrıca yer verilmemiştir.¹⁵ Yine ilimlerin tasnifi üzerinde çalışma yapan diğer âlimlerin, ilim tasnifleri hakkında çalışmalar biraz daha fazla olmakla birlikte bunlar üzerine yapılan çalışmalar kısmen daha azdır.

2. EBÜ'L-HASEN MUHAMMED B. YÛSUF EL-ÂMİRÎ (ö. 381/992)

Âmirî (ö. 381/992), hicrî dördüncü asırda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde meşhur bir filozof olarak tanınmasına rağmen vefatından kısa bir müddet sonra âdeta unutulmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki büyük filozof arasındaki bir devirde yaşaması gösterilebilir. Âmirî'nin içinde yaşadığı dönem, aynı zamanda İslâm düşünce hayatının en canlı olduğu dönem olarak dikkati çekmektedir. Nişabur'da dünyaya gelen Âmirî'nin ilk hocası meşhur Ebû Zeyd el-Belhî'dir (322/934). Babası ise aynı zamanda Hanefî fakihî olan Ebû Zer Yûsuf ise, bir müddet Buha-

(Princeton: Princeton University, 1995), 2: 1619-1620.

¹³ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, *et-Tenbih 'alâ sebîli ş-sa'âde*, thk. Sahnân Halîfât (Amman:1987), 220-229.

¹⁴ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 43-113.

¹⁵ Örnek olarak bk. Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi" *Sosyoloji Dergisi*, 534, 539; Selime Çınar, *Fârâbî'den Taşkoprîzâde'ye: İslâm Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 12-54.

ra kadılığı görevini ifa etmiştir. Âmirî ilk öğrenimini Nişâbur'da gördükten sonra, devrin önemli ilim merkezlerinden Bağdat, Belh, Rey gibi şehirlere de gitti. Fakat Âmirî özellikle Sâ mânî hükümdarları ve vezirlerinin ilgisine mazhar olmuştur. Bundan dolayı da, uzun bir müddet Buhara'da kalmış ve eserlerinin önemli bir kısmını orada kaleme almıştır.¹⁶

Âmirî, felsefî ilimlerle meşgul olmanın önemine işaret ettiği eseri *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm*'da ilimlerin tasnifi konusuna da değinmektedir. O, İslâm medeniyetine ait her türlü çalışmaların yoğun olarak ortaya çıktığı bir devirde, felsefî ilimlere karşı tenkit yönelenlere de cevap vermeye çalışmıştır.¹⁷ Felsefeyi ilk hakikati araştıran bir ilim olarak kabul eden Âmirî, filozofu da matematik, tabiat ve mantık ilimlerini iyi bilen ve bu ilimlerden sonra da ilâhî manaları araştıran kişi olarak tarif etmektedir.¹⁸

Âmirî, felsefeden vazgeçilemeyeceğini özellikle vurgulayan bir filozof olarak, insanın felsefe sayesinde varlığın hakikatini idrak edebileceğini ifade etmektedir. Bu itibarla da ona göre temelde akıl ile nakil arasında bir çelişki olmadığı gibi ilim ve amel de birbirini tamamlamak durumundadır. O, ilmi tarif etmeden önce konuya iman ve küfür kavramlarını açıklayarak başlamaktadır. İman, doğru ve yakîni bir itikat olup, yeri de nefsin akıl kuvvetidir. Küfür ise yakîni olmayan yalan bir itikattır. Küfürün yeri de nefsin mütehayyile (hayal) kuvvetidir. Bazen bu mütehayyile kuvveti, doğru bir itikata ulaşabilir. Fakat akıl kuvveti asla yalan bir itikada götürmez. Bundan dolayı yalananın âfetlerinden emin olmak isteyen kişiye düşen, mütehayyile kuvveti tarafından kendisine ilham edilen itikâdî konulardaki her şeyi, akıl kuvvetine arz etmesidir. Fakat insan bazen, noksanlık yapmak ve yalana inanmakla itham edileceği korkusuyla bundan çekinir. En muhkem amel, öncesinde bütün tedbirler alındıktan sonra yapılmaya başlanan ve en muhkem söz de iyice düşündükten sonra söylenen söz olduğu gibi, en muhkem ilim de aynı şekilde her türlü yanlışlıktan ayrıldıktan sonraki itikaddır.¹⁹

2.1. Âmirî'in İlimleri Sınıflandırması

Âmirî ilim tarifini yukarıdaki açıklamaları üzerine bina ederek onu, "Bir şeyi hata ve yanlışsız bir şekilde, olduğu hal üzere ihata etmektir." diye tarif etmektedir. Peşinden de ilimleri, millî (dinî) ve felsefî (hikemî) olarak iki kısma ayırmaktadır. Dinî ilimlerin erbabı (kendilerinden bu ilimlerin alındığı kimseler) seçilmiş olan nebilerdir (a.s.). Hikemî ilimlerin erbabı

¹⁶ Mahmut Kaya, "Âmirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/68-72; Hasan Aydın, "Âmirî'nin Düşünce Sisteminde Felsefe ve Felsefî İlimlerin Meşruluğu Sorunu", *Ekev Akademi Dergisi* 11/33 (2007), 55-66.

¹⁷ Ebü'l-Hasan el-Âmirî, *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm*, nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb (Riyâd: Dâru'l-isâle, 1108/1988), 82-85.

¹⁸ Âmirî, *el-İ'lâm*, 89.

¹⁹ Âmirî, *el-İ'lâm*, 73-80, 83, 88.

ise herkes tarafından razı olunan (takdir gören) filozoflardır. O, konuyu bu şekilde özetledikten sonra, “Her nebi hakîmdir, fakat her hakîm nebi değildir.” demek suretiyle de dinî ilimlerin, felsefî ilimlerden üstün olduğuna işaret etmektedir.²⁰ O, bu ilimlerin içine aldığı alt kısımlarını da incelemekte ve her bir ilmin değer ve faydasını göstermektedir. Böylelikle bu ilimlerin dine aykırı olmadığını, gerektiğinde âyet ve hadislerden deliller getirerek ortaya koymaya çalışmaktadır. Örnek verecek olursak matematik ilmi ile ilgili bölümde, “O, bunların hepsini kuşatmış ve sayılarını tesbit etmiştir.”²¹ âyeti ile “her şeyi bir bir saymıştır.”²² âyetini delil olarak ileri sürmüştür. Astronomi ilmi ile ilgili olarak da “Kendi kendilerine bir düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir.”²³ âyetini zikretmiştir.²⁴

O, ilimleri en başta dinî/millî ve felsefî/hikemî şeklinde ikiye ayırdıktan sonra bu iki kısmı da kendi içinde, hissî, aklî ve his ile aklın müşterek olduğu sanatlar diye üçe taksim etmektedir. Bu üçlü tasnifi ilk önce millî ilimlere tatbik ederek şöyle bir sınıflama yapmaktadır:

Birincisi hissîdir ki, bu muhaddislerin sanatıdır.

İkincisi aklîdir ki, bu mütekillimlerin sanatıdır.

Üçüncüsü de his ve akıl arasında müşterek olandır ki, bu da fukahânın sanatıdır. Bu üçünden sonra da bunlar için bir âlet olan dil sanatı gelmektedir.

Hikemî ilimler de aynen millî ilimler gibi üç sanata göre şöyle tasnif edilir:

Birincisi hissîdir ki, bu tabiat bilimcilerinin (fizikçiler) sanatıdır.

İkincisi aklîdir ki, bu ilâhiyatçıların sanatıdır.

Üçüncüsü akıl ve his arasında müşterek olandır ki, o da matematikçilerin (riyâziyyûn) sanatıdır. Bu üçünden sonra ise bunların âleti olan mantık ilmi gelir.²⁵ Bunlar tablo halinde şu şekilde de gösterilebilir:

Millî İlimler	Hikemî İlimler
1- Hissî (Hadis İlmi)	1- Hissî (Fizik İlmi).
2- Aklî (Kelâm İlmi)	2- Aklî (Metafizik-İlâhiyat)
3- Hem Hissî Hem Aklî (Fıkıh İlmi)	3- Hem Hissî Hem Aklî (Matematik)
4- Bu İlimler İçin Âlet İlmi (Dil)	4- Bu İlimler İçin Âlet İlmi (Mantık)

²⁰ Âmirî, *el-İ'lâm*, 80.

²¹ Meryem, 19/94.

²² Cinn, 72/28.

²³ Rûm, 30/8.

²⁴ Bk. Âmirî, *el-İ'lâm*, 79-85, 86, 88, 95, 96.

²⁵ Âmirî, *el-İ'lâm*, 80, 81.

Yukarıda ilimlerin tasnifi ile ilgili olarak kısaca işaret edildiği üzere ilimlerin bu şekilde tasnifini yapan ilk kişi Âmirî olmaktadır. Ondan önce ilimleri aklî, hissî ve ikisi arasında müşterek olarak tasnif eden birisi bulunmamaktadır. Ayrıca ilimleri millî ve hikemî olarak ilk defa tasnif eden de Âmirî'dir.²⁶ Âmirî'den önceki tasniflerden, Kindî'nin tasnifi de buna yakın olmakla birlikte, onun ilimlerin tasnifi ile ilgili müstakil eseri günümüze ulaşmadığına temas edilmişti. Yine o, ilâhî ilimlere işaret etmekle birlikte bunların nelerden ibaret olduğunu belirtmemişti. Ayrıca Farâbî tarafından yapılan tasnifte her ne kadar fıkıh ve kelâm ilmine işaret edilse de, o bu iki ilmi medenî ilimlerin en sonuna yerleştirmişti. Bu itibarla ilimlerin millî -ki bu tabirle Âmirî'nin dinî ilimleri kasdettiği açıktır.- ve hikemî olarak ilk defa ikili taksimin Âmirî tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. Âmirî bu tasnifinde, her ne kadar filozofları takip etse de, onun tasnifi kendisinden önce yapılmış olan Kindî ve Fârâbî'ye ait tasniflerden biraz daha farklılık arz etmektedir.

Âmirî dinî ilimler ile hikemî ilimler arasında tam bir mütakâbiliyet olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim ilimleri elde edilmiş yolları bakımından hissî, aklî ve his ile aklın ortaklığıyla elde edilmesi bakımından üç ayrı başlık halinde ayırması bunu göstermektedir. Bu üçlü ayrımı hem dinî ilimlere tatbik etmiş, hem de hikemî ilimlere tatbik etmiştir. İlimleri sıralarken de öncelikli olarak, onların hissî ve aklî olduklarına işaret ederek sınıflamıştır. Özellikle dinî ilimleri anlattığı bölümlerde bu ilimlerden her birinin konularına ve önemine değindikten sonra, bu ilimleri hor görenlere karşı da müdafaa etmektedir ki bu durum onun aynı zamanda uzlaştırıcı bir tavır benimsediğini göstermektedir.²⁷

Âmirî'ye göre, Allah'ın insanlara en büyük hibelerinden biri, onların nefislerini bilgiye karşı muhabbetli olarak yaratmasıdır. Fakat insan cibilliyeti gereği bütün ilimleri öğrenmeye güç yetiremez. İnsanların öğrenmeye ilgi duyduğu ilimler ile tabiatları arasında gizli bir alaka vardır. Bundan dolayı da insanların her biri himmetini bu ilimlerden birisi üzerine yöneltir. Neticede de yöneldiği ilmi, diğerlerinden daha faziletli olarak görmeye başlar. Nitekim bunun için, "Kişi, câhil olduğu şeyin düşmanıdır." denilmiştir.²⁸

Âmirî, hikemî ilimlere karşı çıkanlara da bazı cevaplar vermektedir. Ona göre millî ilimlerde olduğu üzere, hikemî ilimlerin de usûl ve fûrûu için sarih akla ve sahih burhâna muvâfık prensipleri vardır. Burhânın gerçekleştirdiği ve aklın gerekli gördüğü şey ile hak dinin gerekli gördüğü şey arasında herhangi bir çatışma ve inat olmayacağı ise bilinen bir husus-

²⁶ Kasım Turhan, *Âmirî ve Felsefesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 73.

²⁷ Turhan, *Âmirî ve Felsefesi*, 73-79.

²⁸ Âmirî, *el-İ'lâm*, 82.

tur.²⁹ O, bunun peşinden hikemî ilimlerinden fizik ve matematik ilimleri hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra, bunlar ile dinî ilimler arasında herhangi bir zıtlık olmadığını söylemektedir. Ona göre, hikemî ilimlerin en son bölümü olan ilâhiyât ilminin amaç ve gayesini, ancak soyut akıl kuvvetine sahip kimseler idrak edebilir. Bu güce lübb denilmektedir ki, her bir şeyin lübbü onun özetidir (hülâsa). Çünkü ilâhiyât ilmi, kâinatın yaratılışının ilk sebeplerinden ve sonra da ilk olan Hakk'ın gerçekliğinden bahseder. Hakk'ın varlığı ise, her yüce gayenin üstündedir ve her türlü şüpheden uzaktır. Bu ilimle ulaşılmak istenen de saadeti ebediyedir. Diğer ilimleri öğrenmeden ilâhiyât alanında yükselmek çok zordur. Bundan dolayı da önceki âlimler, ilâhiyât ilmini kazanamayan kimseye hakîm (filozof) ismini vermemişlerdir. Hikemî ilimlerin meyvesi ilâhiyât ilmidir. Hikemî ilimlerin diğer kısımlarının dinî ilimlerle herhangi bir zıtlığı olmadığı gibi, ilâhiyât ilmi ile de dinî ilimler arasında bir zıtlığa yoktur.³⁰

2.2. Âmirî'nin Hadis İlmi İle İlgili Açıklamaları

Âmirî ilimlerin sayısının çok fazla olduğunu, fakat bunlar arasında bazılarının fazilet bakımından önde bulunduğunu belirtmektedir. Mesela arûz ve nahiv ilmi her ne kadar değerli olsalar da, fıkıh ve kelâm seviyesine erişemezler. O, aslında bu durumun sadece ilimlerle ilgili değil, umumî olarak her şey için geçerli ve genel bir kural olduğu hakikatini vurgulamaktadır. Bununla birlikte her bir ilim dalının kendine göre yüksek bir mevki ve kıymeti vardır. O, bu ilimler arasında millî (dinî) ilimlerin, hikemî ilimlerden üstün olduğunu özellikle belirtmektedir.³¹

Âmirî, millî ilimler arasındaki üstünlük konusuna, herhangi bir şeyin hangi sebeplerle üstünlüğü hak ettiğine değinerek başlamaktadır. Buna göre bir şey, kendi cinsi içindekilere göre bazen kemmiyyet bazen de keyfiyyet bakımından üstün olur. Adedin fazla olması ve cüsse bakımından büyüklük kemmiyyete, kuvvetli bir kişinin birden fazla kişiye mukâvemet edebilmesi ise keyfiyyete örnektir. Bu hususun herkes tarafından bilinen kesin bir hüküm olduğunu ifade eden Âmirî, millî ilimlerin fıkıh, hadis, kelâm ve edeb olarak dört bölümden oluştuğunu belirtmektedir. Sonrada bunların keyfiyet ve kemmiyyet bakımından hangisinin daha üstün olduğunu izah etmektedir.³² Burada bahsettiği edeb ilmi ile luğatı kasdettiği ise ileride yapacağı açıklamalarından da anlaşılmaktadır.

Kemmiyyet açısından bakıldığında millî ilimlerin herbirinin, faziletli olarak sayılmasına vesile olacak birçok kısımları vardır. Yine keyfiyyet açısından bakıldığında her biri, kendisini diğerlerinden ayıran meziyetlere

²⁹ Âmirî, *el-İ'lâm*, 83.

³⁰ Âmirî, *el-İ'lâm*, 82-89.

³¹ Âmirî, *el-İ'lâm*, 95-101.

³² Âmirî, *el-İ'lâm*, 106, 107.

sahiptirler. Fakat bu ilimlerin bazı özellikleri için hiçkimsede bir şüphe bulunmaz ki bunlar şöyle sıralanabilir:

Hadis ilmi, diğer dinî ilimler için temel bir kaynaktır (madde), bundan dolayı onun başlangıç olma fazileti vardır.

Kelâm ilmi, dinî ilimlerin gayesi olması bakımından kemâl faziletine sahiptir.

Fıkıh ilmi, hadis ile kelâm arasında bulunması sebebiyle i'tidal faziletine sahiptir.

Lügat ilmi ise, bu ilimlerin hepsine âlet olması bakımından kolaylaştırma faziletine sahiptir.

Dinî ilimler içinde başlangıç faziletini hadis ilmine veren Âmirî, isim vermeden bazı kelâmcıların hadis ilmine itirazlarda bulduklarını hatta onu ilimden bile saymadıklarına işaret etmektedir. Onlara göre sadece gözü ile gören kimseye âlim denilemeyeceği gibi, haberleri işiten kimseye de âlim denilemez. Âmirî ilm-i ahbâr hakkında bu tarz iddiaları ileri sürerlerin, büyük bir cehalet içinde olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü hadis ilmi, sadece bir takım sesleri idrak etmekten ibaret değildir. Haber/Hadis ilminin birçok bölümü vardır, hatta ilimlerin her bir bölümü için nakledilmiş bir haber vardır. Bu haberler inzal edilmiş kitaptan, resulden, imamlardan, önceki hükemâdan ve selef-i salihînden olabilir. Bu özelliklerinden dolayı da bu ilim, bütün dinî ilimlerin kaynağıdır. Hadis ilmi ile uğraşan muhaddisler ise nakil ile aktarılan haberler konusunda mutlaka kendilerine başvurulması gereken önemli kişilerdir.³³

O, ashab-ı hadisi şu özellikleri ile tanıtmaktadır: Onlar, selef ricâlinin neseplerini, mekânlarını ve ömürlerinin miktarlarını bilirler ki, bu konularda ihtilaf edenlerin onlardan ilim öğrenmeleri gerekir. Onlar hadislerin sahih ile sakimini ve kuvvetli olan ile zayıf olanını bilirler. Ehl-i hadis, Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnetlerini güvenilir kimselerden almak için her yere giderler. Haberleri/eserleri tenkit edip, haberlerin yanlış yönlerini ortaya çıkarmak için çalışırlar. Mevkûf, merfû, müsned, mürsel, muttasıl, munkatî', meşhur, müdelles gibi hadis çeşitlerini bilirler. Bütün bunlardan dolayı da onlara çok fazla teşekkür edilmesi gerekir.³⁴

Âmirî, hadis ilmini başa yerleştirerek onun diğer dinî ilimler için bir kaynak vazifesi gördüğüne işaret etmiştir. Ayrıca ilimlerin elde edilme yolu itibarıyla onu, hikemî ilimlerden tabiî ilimlerin mukabili olarak görmektedir ki, ikisini hissî başlığı altına almıştır. Nasıl ki tabiî ilimlerin konusu duyuların idrâk alanına giren cisimlerse, hadis ilmi de diğer dinî ilimlerin kurulabilmesi için gerekli malzemeyi temin etmekte, onların temel maddesini oluşturmaktadır. Nitekim hadis, diğer dinî ilimlerin hepsi tarafından mehzaz olarak kullanılmaktadır.

³³ Âmirî, *el-İ'lâm*, 107, 108.

³⁴ Âmirî, *el-İ'lâm*, 109, 110.

3. HÂRİZMÎ'NİN (Ö. 387/997) *MEFÂTİHU'L-'ULÛM* İSİMLİ ESERİNDE EHL-İ HADİS VE HADİS İLMİ

Mefâtihu'l-'ulûm Hârizmî'nin günümüze ulaşan tek eseri olup, başka bir eseri de bilinmemektedir. Nisbesinden Hârezmi olduğu anlaşılan müellifin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Hârizmî eserini, IX-X. asırlarda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine hâkim olan Sâmânîler Devleti'nin âlimlere değer veren meşhur başveziri Ebu'l-Hasan Abdullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf ettiğini belirtmektedir.³⁵ Nûh b. Mansûr'un veziri olan Utbî milâdî 977 senesinde başvezir olarak atandığından, kitap da muhtemelen bu tarihlerde yazılmıştır.³⁶ Hârizmî'nin vefat tarihi ile ilgili olarak Kâtib Çelebi 387/997 senesini tesbit etmektedir.³⁷

Kitabında Sâmânî Devleti'nin idârî yapısıyla ilgili birçok hususa değinen Hârizmî'nin, özellikle “kâtîbet” bölümünde verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda devletin üst düzey memurlarından olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu bölümde divanlarda kullanılan defterlerden, haraç, hazine, posta, ordu divan kayıtlarının nasıl tutulacağından, arazi, nafaka ve su divanında kullanılan lafızlar gibi konular hakkında bilgi vermektedir.³⁸ Nitekim kendisi hakkında kullanılan “kâtîb” lakabı da buna işaret etmektedir.

Hârizmî eserinin girişinde bu kitabını, ilimlerin anahtarlarını ve sanatların başlangıçlarını bir araya getirme amacıyla yazdığını bildirmektedir. Onun ifadesine göre sadece edebiyat alanında bilgi sahibi olan bir lügat âlimi, şayet farklı sanatlar hakkında eğitim almamışsa, çeşitli alanlardaki ilim ve hikmet konularında yazılmış kitapları tam olarak anlayamaz. Hatta kendisini tam olarak ifade edemeyen ve o konularda hiçbir fikri olmayan ümmî kimse gibi olur. Mesela “ric'at” kelimesi dil âlimlerine göre “bir defa geri dönmek” anlamına gelmekle beraber, bu kelimenin fıkıh, kelâm ilimlerinde ve müneccimler ile kâtiplerin kullanımında farklı anlamları da bulunmaktadır. Lügat ilmi, fazileti elde etmek için bir âlettir. Bunu idrak eden edebiyatçı, bu kitapta anlatılanlara en çok ihtiyaç duyan kimsedir. Ayrıca kâtipler de ilimlerin ve edebiyatın kısımlarını öğrenmeye muhtaçtırlar. Halk arasında meşhur ve herkes tarafından bilinen hususlar ise bu kitapta ayrıca zikredilmemiştir.³⁹

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *İlimlerin Anahtarları Mefâtihu'l-'ulûm*, thk. ve çev. Aygün Akyol - İclâl Arslan (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 22 (Kitabın çevirisini yapanlar vezirin nisbesini el-Atabî şeklinde okumaktadırlar. Fakat bu nisbenin el-Utbî şeklindeki okunuşu daha yaygındır); İlhan Kutluer, “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/222.

³⁶ Kutluer, “Hârizmî”, 16/222.

³⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, neş. Şerafeddin Yaltkaya & Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, ts.) 2: 1756.

³⁸ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 82-110.

³⁹ Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 22-25.

Hârizmi eserini çok uzun tutmamıştır. Herkes tarafından bilinen ve yaygın olan hususları ayrıca zikretmemiştir. Dolayısıyla eserde anlatılan hususlar için ayrıca bir delil getirme yoluna gidilmemiştir. Farklı ilim dallarıyla ilgili olarak zikrettiği ıstılahlar ise kendisinin ulaşabildikleridir. O, ayrıca yabancı dillerde kullanılan bazı ifadeleri Arapça'ya çevirdiğini de söylemektedir.⁴⁰

Hârizmi'nin bu eseri yazmaktaki amacının, içinde yaşadığı asırdaki ilimleri belli bir sistem içinde tasnif etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilim dallarıyla ilgili olarak da kısa bilgiler vermiştir. Bu açıdan bakıldığında eserin, ansiklopedik tarzda yazıldığı söylenebilir. Onun ilimleri tasnifi, kendinden öncekilerden farklılık arz etmektedir ve bu itibarla özgündür.⁴¹ Eser, devletin üst düzey kademelerinde görevli memurların ilimler ve ilimlerin temel ıstılahlarını öğrenmelerine olan ihtiyaçlarını gidermek için kaleme alındığı anlaşılan, bir el kitabıdır. Kendi şahsî fikirlerini pek ön plana çıkarmayan Hârizmî, ilimlere dair objektif bilgi vermiştir. Bu tutumunu gerek şer'î ilimler, gerekse de acemî ilimlerle ilgili olarak verdiği bilgilerde devam ettirmiştir. O, fıkıh ve kelâm ilimine temel İslâmî ilimler arasında yer vermekle birlikte tefsir ve hadis gibi ilimleri ayrıca zikretmemiştir. Bu durum da onun hadis ilmini, müstakil bir ilim olarak görmediğinin bir delili olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında Âmirî ile arasında temel bir fark bulunmaktadır ki, o dinî ilimlerin en başına hadis ilmini yerleştirmişti.

3.1. *Mefâtîhu'l-'ulûm*'un Bölümleri

Hârizmî, kâtiplerin devletin idarî işlerini yerine getirirken bilmeleri gereken neredeyse her ilim dalıyla ilgili bir eser yazmayı öncelikli amaç olarak belirlediğinden, bu ilim dallarının hepsi ile ilgili olarak kısa da olsa bilgi vermiştir. O, eserini makale adını verdiği iki ana başlık altında şekillendirmiştir. Bu ayırım aynı zamanda onun, ilimleri iki kısma ayırdığının da bir göstergesidir. Birinci makale şeriat ilimleri ve onunla alakalı olan Arapça ilimlerine; ikinci makale ise Yunanlılar ve diğer milletler gibi acemlerin (yabancıların) ilimlerine mahsustur.⁴² Kısacası o, ilimleri şer'î-acemî olarak ikiye ayırmaktadır.

Birinci makale kendi içinde altı bâba ayrılarak tasnif edilmiştir. Altı bâbın içinde ise elli iki fasıl bulunmaktadır. Bâblar şu şekildedir: Fıkıh, kelâm, nahiv, kitabet, şiir/arûz ve ahbâr. Bu bölümde şer'î ilimlerin yanında, bunların sağlıklı bir şekilde öğrenilmesine vesile olan Arabî ilimlere de yer verilmiştir. Her ne kadar bazı bölümlerde diğer inanç gruplarının tarihleri ile ilgili hususlara değinilse de, bunlar daha ziyade Müslümanların

⁴⁰ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 24.

⁴¹ Raik Bahadır, "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve *Mefâtîhu'l-'ulûm* Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz", çev. Fegani Beyler, *Dört Öge* 5/11 (2017), 206-207.

⁴² Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 24, 25.

beraber yaşadıkları farklı kültürden insanlar hakkında bilgi verme amacına yöneliktir. İkinci makale ise kendi içinde dokuz bâb olup, bu bâbların altında toplam kırkbir fasıl bulunmaktadır. Bu bölümdeki bâblar ise, felsefe, mantık, tıp, aded ilmi, hendese, nücüm (yıldızlar), musiki, hiyel (mekanik) ve kimya şeklindedir.⁴³ O, yabancı ilimleri (el-ulûmü'l-acemî) bu şekilde dokuz bâba ayırda da aslında bunları felsefenin kısımları olarak görür. Nitekim daha sonra felsefeyi nazarî ve amelî olarak ikiye ayırarak bu ilimleri de bu iki kısım altına yerleştirmiştir.⁴⁴

Hârizmî, eserine aldığı bilgiler için delil getirme gibi yöntemlere başvurmayacağını başta belirttiğinden herhangi bir kaynağa işaret etmemiştir. Bunun en önemli istisnası ise nahiv bölümündeki bazı alıntılarda Halil b. Ahmed'i (ö. 175/791) kaynak göstermesidir.⁴⁵ Onun ilimleri taksim etmesinde dikkat çeken başka bir husus da, birinci kısımda fıkıh ve kelâm ilimlerine yer vermesi, fakat tefsir ve hadis gibi temel İslâm ilimlerine yer vermemesidir. Ayrıca o, kelâm ile ilgili bölümde sadece Müslümanlar arasındaki itikadî mezheplere değinmemiş, bunların haricinde diğer dinlerdeki mezhepler hakkında da bilgi vermiştir. O, hadis ilmine müstakil bir ilim olarak yer vermemekle beraber zaman zaman ehl-i hadise işaret etmiş ve yine hadis ilmi ile ilgili olarak da açıklamalarda bulunmuştur. Aşağıdaki bölümlerde kısaca bu husus üzerinde durulacaktır.

3.2. *Mefâtîhu'l-'ulûm*'da Ashâb-ı Hadîs/Sünne

Mefâtîhu'l-'ulûm'un şer'î ilimlere ait olan birinci makalesinin ikinci bâbının kelâm ilminden bahsettiği ile ilgili bilgi yukarıda geçmişti. Hârizmî, bu bâbı yedi fasla ayırmaktadır. Bunlar: İslâm kelamcılarının konuları, Müslümanların mezheplerinin ve farklı görüşte olanlarının isimleri, Hıristiyanların ve Yahudilerin sınıfları, muhtelif din ve mezhep erbabının isimleri, Araplardan puta tapanlar ve putlarının isimleri ile kelâmcıların üzerinde konuştukları usûlü'd-dîn konularıdır.

Hârizmî bu bölümün ikinci faslında ilgili mezheplerin, Mu'tezile, Hâriciler, Ashâb-ı hadîs/sünne, Mücbire, Müşebbihe, Mürcie ve Şia şeklinde yedi tane olduğunu ifade etmektedir. Burada üçüncü sırada yer verdiği Ashâb-ı Hadîs/Sünne ise altı fırkadır ki bunlar: Mâlik b. Enes'in ashâbı olan Mâlikiyye, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'nin ashâbı olan Şâfiyye, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in ashâbı olan Hanefiyye, Dâvud b. Ali el-İsfahânî'nin ashâbı olan Dâvûdiyye, Muhammed b. Kilâb'ın ashâbı olan Kilâbiyye ve Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî'nin ashâbı olan Eş'ariyye'dir.⁴⁶

Bu bölümde dikkat çeken önemli bir husus ise bazı fırkaların, farklı

⁴³ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 26, 27.

⁴⁴ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 172.

⁴⁵ Bk. Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 66-82.

⁴⁶ Bk. Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 50-52.

mezhepler altında tekrar zikredilmesidir. Mesela Hanefiyye hem Ashâb-ı Hadis altında, hem de Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit el-Bezzâz'ın ashâbı olan Ashâb-ı Rey adıyla Mürchie mezhebinin anlatıldığı yerde geçmektedir. Yine başka bir örnek olarak Eş'ariyye ve Kilâbiyye hem Ashab-ı Hadis ile ilgili yerde hem de Müşebbihe mezhebinin fırkaları arasında sayılmaktadırlar.⁴⁷

Hârizmî bu fırkaların isimlerini sıralarken hangi esaslara dikkat ettiği ile ilgili olarak herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Fakat ikinci bâbin ana başlığı içinde “Müslümanlardan” ifadesinin olması bu fasıldaki bütün mezhepleri İslâm dairesi içinde gördüğünün bir işaretidir. Yine onun bu taksimatından Müslümanlar arasındaki mezheplerin arasındaki en önemli ayrılık noktası olarak, kelâmî konulardaki fikir ayrılığını temele aldığını söylemek mümkündür.

Hârizmî gerek Müslümanlar gerekse diğer din mensupları arasındaki fırkaları sayarken genelde herhangi bir hüküm ortaya koymamıştır. Sadece bazı fırkaların isimlerinin nereden kaynaklandığını kısaca izah ederken, onların bu isimle anılmalarına sebep olan görüşlerinden Allah'ın münezzehe olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler de onun ilgili görüşleri İslâm dışı bulduğunu gösterebilir. Mesela Şia'nın dördüncü fırkası olarak Gâliyye'yi açıklarken, Gâliyye'nin bir sınıfı olarak Gamâmiyye'ye işaret etmektedir. Bu isimle anılmalarına sebep olarak da onların “Allah Teâlâ bir gamam yani bulut içinde her baharda arzı ve dünyayı dolaşır” iddialarını göstermektedir. Bu açıklamanın peşinden ise “Allah, onların söylediklerinden münezzehtir.” şeklinde bir cümleye yer vermektedir. Yine Müslüman Müşebbihe'den birçoklarının Allah'ın cisim olduğunu iddia ettiklerini belirttikten sonra da, Allah'ın onların söylediklerinden çok yüce olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸

Hârizmî, özellikle fıkıhla ilgili bölümde bazı ıstılahları açıklarken de bazen Ashâb-ı Hadis'in o konudaki görüşlerine işaret etmektedir. Örnek verilecek olursa namaz ve ezan hakkında bilgi verdiği yerde “terci” kelimesini, “Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeder'r-resûlüllah ifadesinin söylenip, peşinden tekrar edilmesi” şeklinde açıklamaktadır. Bu açıklamayı yaptıktan sonra ise o, bunun Ashâb-ı Hadis'in görüşü olduğunu belirtmekte, fakat diğer mezheplerin görüşlerine yer vermemektedir. Yine kullenin Araplara ait bir kap olduğunu anlattığı yerde düşünür, Ashab-ı hadis'in iki kullenin, beş büyük kırbaya eşit olduğunu söylediği bilgisine işaret etmektedir. Burada da bu bilginin üzerine başka bir mezhebin görüşüne atıfta bulunulmamıştır.⁴⁹ Bazı yerlerde ise Ashâb-ı hadis ile birlikte Ashâb-ı rey'in de o konudaki görüşüne ayrı ayrı değinmektedir. Mesela

⁴⁷ Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 50-52.

⁴⁸ Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 54, 64.

⁴⁹ Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 30, 36.

“kur” kelimesini açıklarken bunun, Ashâb-ı rey’e göre hayız, Ashâb-ı hadis’e göre hayızdan temizlenmek olarak açıklandığını söylemektedir. Yine “âkile”yi izah ederken, Ashâb-ı hadis’e göre âkile ile kastedilen akrabalar iken, Ashab-ı rey’e göre dîvân sahipleridir, demektedir.⁵⁰ O, bu şekilde Ashâb-ı hadis ismini birçok yerde kullanmakta, ayrıca aşağıda gösterileceği üzere hadis ilminin içine giren konulara da işaret etmektedir.

3.3. *Mefâtîhu’l-‘ulûm*’da Sünnet ve Hadis

Hârizmî, yukarıda da belirtildiği üzere birinci makalenin ilk bâbını fıkha ayırmıştır. On bir fasıldan oluşan bu bâbın birinci faslı fıkıh usûlü hakkındadır. Fıkıh ilmini kuşatıcı bir ilim olarak kabul eden Hârizmî’nin, temel İslâmî ilimlerin her birine ayrıca değinmemiş olması da ihtimal dâhilindedir. Özellikle de tefsir ve hadis ilimlerinin, onun ilimler tasnifinde yer almamasını bu bakımdan değerlendirmek mümkündür. O, bir manada tefsir ve hadis ilmini fıkıh ilminin içinde değerlendirmiştir. Bu şekildeki taksîmât onun, kitabını hangi esas üzerine kurduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Şer’î ilimler ve şer’î ilimlerin sahih bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunan Arabî ilimlere yer verdiği birinci makalesinde ilk sıraya fıkıh ilmini yerleştirmiştir. Nitekim o, eserinin ikinci makalesinde acem ilimlerini felsefe ana başlığı altında toplayıp, felsefeyi de nazarî ve amelî olarak ikiye ayırmıştır. Diğer ilimleri ise onun altına yerleştirmiştir.

Hârizmî’ye göre üzerinde ittifak edilen fıkıh usûlü üç tanedir: Allah’ın (c.c.) Kitabı, Resûlullah’ın (s.a.s.) sünneti ve icmâ-i ümmet. Burada dikkat çeken husus fıkıh usûlü ifadesinin, şer’î hükümlerin delilleri yani fıkıhın kaynakları anlamında kullanmış olmasıdır. Nitekim fıkıh usûlünün ihtilaf edilen mevzularını sayarken de kıyas, istihsân ve istislâha işaret etmiştir.⁵¹

Bu asıllarla ilgili olarak Hârizmî çok fazla açıklama yapmamakta, fakihin bilmesi gereken noktalara kısaca temas etmektedir. Kitapla ilgili olarak, fakihin öncelikli olarak tefsir ve usulü’ d-dîn kitaplarında açıklandığı üzere Kur’ân’ı bilmesi gerektiğini ifade edilmektedir. Kitapla ilgili bilinmesi gereken konular ise kitabın tevili ile umum-husus, nâsih-mensuh, emir-nehî, ibâha-yasaklama vb. durumları bakımından hitap tarzlarıdır.⁵²

Kitapla ilgili kısa açıklamadan sonra ise Rasûlullah’ın sünnetine geçmektedir. Öncelikle sünneti kavli, fiilî ve takrîrî olarak üç kısma ayırmaktadır. Kavli olan sünnet, “onu söyledi” şeklinde, Rasûlullah’tan (s.a.s.) rivâyet edilen şeylerdir. Fiil, Rasûlullah’ın yaptığı bir şeyin rivâyet edilmesidir. İkrâr ise onun (s.a.s.) yanında bulunanların yaptığı bir şeyi ikrâr etmesinin ve onlara karşı çıkmamasının aktarılmasıdır.

⁵⁰ Bk. Hârizmî, *Mefâtîhu’l-‘ulûm*, 40, 42.

⁵¹ Bk. Hârizmî, *Mefâtîhu’l-‘ulûm*, 26.

⁵² Bk. Hârizmî, *Mefâtîhu’l-‘ulûm*, 28.

Hârizmî sünnetin üç kısmı hakkında kısa bilgi verdikten sonra, haberler konusuna değinmektedir. Haberin ne olduğu ile ilgili olarak herhangi bir açıklama yapmaksızın mütevâtir ve vâhid haberin, ahbârın kısımları arasında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca burada zikrettiği haber ile kasdettiği genel manadaki haber değildir. Bu konuyu sünnete ayırdığı bölümde zikretmesi de onun haberi hangi anlamda kullandığıyla ilgili olarak fikir vermektedir. Nitekim o, mütevâtir haberi tarif ederken, “sahâbeden bir cemâatin rivâyet ettiği”dir”, demekte ve fakihlerin çoğunun böyle bir haberin kabul edilmesi hakkında ittifak ettiklerini bildirmektedir. Haber-i vâhid ise “sahâbeden tek kişinin rivâyet ettiği” haberdır. Böyle bir haberin kabul edilmesi gerektiğini fakihlerin çoğunluğu söylemişlerdir, fakat bunun için de uzun uzadıya zikredilmesi gereken şartlar ileri sürmüşlerdir.

Hadisin herhangi bir tanımı veya kısımları ile ilgili bilgi vermeksizin, muttasıl olarak rivâyet edilenin de hadisten sayılması gerektiği üzerinde duran Hârizmî'nin ifadesine göre muttasıl, “bir kişinin diğerinden inkitâ' olmaksızın Nebi'ye (s.a.s.) isnâd ettiği hadistir.” Mürsel ve munkatı ise Nebi'yi (s.a.s.) görmemiş olan Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Sa'd b. el-Müseyyeb gibi tabiînden birisinin, kimden hadisi aldığını zikretmeksizin “Nebi (s.a.s.) şöyle buyurdu.” diyerek rivâyet ettikleridir. Ona göre âlimlerin çoğu böyle haberleri kabul ederken, bazıları da karşı çıkmışlardır.⁵³ Fakat o, bu konuda kabul eden veya reddeden âlimlerle ilgili herhangi bir isme yer vermemektedir.

İcmâ konusunu da Hârizmî, öncelikli olarak sahâbenin ittifakı olarak açıklamaktadır. Ayrıca sahâbenin haricinde, her asırda farklı şehirlerdeki âlimlerin ittifakını da icmâya dâhil etmektedir.⁵⁴

Hârizmî sünnetin tarifini ayrıca yapmamaktadır. Fakat o, mütevâtir ve âhâd haberlerin, ahbâr kapsamına girdiğini belirtmekle de bir manada sünnetin haberler vasıtasıyla ulaştığına işaret etmiş olmaktadır. Mütevâtir ve âhâd tariflerini ise özellikle sahâbeyi dikkate alarak açıklamaktadır. Hârizmî'in haber çeşitlerinden sonra, muttasıl olarak Nebi'ye isnad edilen sözlerin de hadis cümlesinden olduğunu açıklaması, sahabe neslinden sonraki tabakaları göz önünde bulundurularak yapılmış gibidir. Senedde inkitâ' olmaması açısından yapılan bu taksimâta göre de senedinde inkitâ' olmayan hadisler muttasıl, senedinde inkitâ' bulunanlar ise mürsel ve munkatı' olmaktadır. Ayrıca o, tâbiîn neslinin hadis nakli konusundaki önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Buna göre bunlardan Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Sa'd b. el-Müseyyeb gibilerin doğrudan Nebi'den (s.a.s.) rivâyetlerinin mürsel ve munkatı' rivâyetler içerisine girdiği, fakat bunların çoğu âlim tarafından kabul edildiğini de ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Hârizmî, hadis usulünün önemli konularına burada işaret etmektedir. Ayrıca

⁵³ Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 28.

⁵⁴ Bk. Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, 28.

onun fıkıh başlığı altında bu şekilde hadis usulü ile ilgili hususlara işaret etmesinden, hadislerin fıkıh ilminin metodları çerçevesinde anlaşılması gerektiğine dikkat çekmiş olması da anlaşılabilir.

4. SONUÇ

İlk çağlardan itibaren üzerinde fikir yürütülen ve farklı açılardan tasnif edilmeye çalışılan bir kavram olan ilim, İslâm medeniyetinde öncelikli olarak Kur'ân ve sünnet'in muhafaza edilmesi, anlaşılması ve günlük hayata aktarılması faaliyetlerini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu sahalardaki çalışmalar bir müddet sonra farklı isimlerdeki ilim dalları altında anılmaya başlanmıştır.

Hicrî ilk asırlarda, ilimler tasnifi üzerinde fazla durulmamıştır. Felsefî eserlerin tercüme edilmesi faaliyetleriyle birlikte, ilimlerin sınıflandırılması ile ilgili eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tasniflerde ilimler konuları, usulleri, amaçları, dinî olup olmadıkları gibi hususlar göz önünde bulundurularak sınıflandırılmışlardır. Bu sayede ilimler hakkında derli toplu bir bilgi verildiği gibi, hangisinin daha önce öğrenilmesi gerektiği hususunda da görüş belirtilmiştir. Neticede ilimler arasındaki irtibat gösterilmiş, ayrıca bunların öğrenilip öğretilmesinde uygulanacak sıra ortaya konulmuştur. Diğer taraftan bu tasnifler, tasnifi yapan âlimlerin yaşadığı dönemin ilim anlayışına işaret etmesi bakımından da önem arz etmiştir. Bu çalışmada da bu âlimlerden iki tanesi olan Âmirî ve Hârizmî üzerinde durulmaktadır.

İlimlerinin tasnifi konusu ilk zamanlar daha ziyade filozoflar tarafından ele alınmış ve genel olarak dinî ve dünyevî veya aklî-naklî şeklindeki ikili taksim benimsenmiştir. İlk tasnifin kim tarafından yapıldığı konusu ihtilafli olmakla birlikte Câbir b. Hayyân bu konuda ilk olarak zikredilen isimdir ki o ilimleri dinî ve dünyevî diye ikiye ayırmıştır. Daha sonraları Kindî ve Farâbî tarafından da üzerinde durulan bu konuya, ondan sonra Âmirî de değinmiştir. Daha sonra ise Hârizmî müstakil bir eser yazmıştır.

Farâbî ve İbn-i Sînâ gibi önemli iki filozof arasındaki bir dönemde yaşamış olan Âmirî, ilimleri öncelikli olarak millî ve hikemî diye ikiye ayırmış, özellikle hikemî ilimleri anlattığı bölümde onların faydaları üzerinde durmuş ve konuları hakkında bilgi vermiştir. Her bir ilmi anlattıktan sonra da, bu ilimlerin dine aykırı olmadıklarını özellikle vurgulamıştır. Bunu ortaya koymak için de gerektiğinde konuya işaret ettiğini düşündüğü birçok âyet ve hadisten de istifade etmiştir. Bu itibarla onun, daha genel olarak felsefe ile dini uzlaştırmaya çalışan Kindî ve Farâbî gibi filozoflarla aynı neticeye vardığını söylemek mümkündür. Onun ifade etmek istediği aslında, hakikatin tek olduğu anlayışını tekrar dillendirmektir. Ayrıca şuna da işaret etmek gerekir ki, ilimlerin millî (dinî) ve hikemî (felsefî) olarak ayırımı ve bunların her birinin üçlü tasnifi net bir şekilde ilk defa Âmirî tarafından yapılmıştır.

Âmirî, hikemî ilimlerden üstün gördüğü dinî ilimlerin temeline hadis ilmini yerleştirmiştir. Ona göre hikemî ilimlerin temeli tabiat ilmi olduğu gibi, hadis ilmi de bütün dinî ilimler için kaynak temin etmektedir. Dolayısıyla hadis/haber olmaksızın dinî ilimlerden söz etmek mümkün değildir. Bu ilmin ehli olan hadisçilerin gayretleri olmasa, haberlerin sahihi ile zayıfını birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu konularda ihtilaf edildiğinde onlara başvurulmalıdır. Âmirî bu konuda hadis ilminin önemine farklı bir bakış açısıyla işaret etmiş bulunmaktadır.

Âmirî ile aynı dönem ve çevrede yaşayan Hârizmî ise ilimlerin tasnifine dair müstakil eser kaleme almıştır. Onun eseri, devletin önemli kademelerinde vazifeli olan birisi tarafından telif edilmiş bir çalışma olması bakımından da önemlidir. O, ilimleri öncelikli olarak şer'î/Arabî ilimler ile Âcemî yani yabancı milletlerin ilimleri diye ikiye ayırmıştır. İlimler tasnif edilirken de, bu ilimlerin temel ıstılahları açıklanmış, özellikle Âcemî ilimler bölümünde devlet işlerinin düzenli yürütülmesinde ihtiyaç duyulan hususlara dikkat çekilmiştir.

Hârizmî'nin taksimatında lügat ilimleri ve tarih de şer'î ilimlere dâhildir ki, bu durum onları da İslâm medeniyeti içinde değerlendirdiğinin bir göstergesidir. O, felsefî ilimlerin daha sonra İslâm medeniyetine girdiğini, asıl itibarıyla onların başka medeniyetlere ait olduğuna bir bakıma işaret ederek, onları Âcemî ilimler başlığı altında tasnif etmiştir. Onun şer'î ilimler içinde ilk sırada fıkıh ve kelâm ilmine işaret etmesi, tefsir ve hadis gibi ilimleri ayrıca zikretmemesi, tasnifinin önemli bir özelliğidir. Bu tasnifte Farâbî'nin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim o da, ilimler tasnifinde sadece fıkıh ve kelâm ilmine yer vermişti. Fakat Hârizmî'nin eseri incelendiğinde böyle bir etkiden daha ziyade, onun öncelikli olarak mevcut durumu göz önünde bulundurduğu ve bu ilimlere yönelmek isteyenlere bilgi verip, pratik bir ihtiyacı karşılamak gayesini güttüğünü söylemek mümkündür.

Hârizmî, hadis ile ilgili konulara fıkıh ilmi altında yer vermektedir. Bu onun hadis ilmini hangi yerde konumlandığı açısından önemlidir. Hadislerin anlaşılmasının öncelikli olarak fıkıh ilmi çerçevesinde olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Haberlerin kısımlarından öncelikli olarak mütevâtir ve âhâd ayırımına yer vermesi de bunu göstermektedir. Bu ayırım bilindiği üzere fıkıh usulünde haberlerin değerlendirilmesinde daha önceliklidir. Nitekim haberlerin bu şekilde ikiye ayrılması hadis usulü konularına da sonradan girmiştir.

Hârizmî, ilimleri dinî ve Âcemî diye ayırırken, diğer milletlerin ilimlerini dışlayıcı bir üslup benimsememiştir. Kitabın en önemli yönlerinden biri, müellifinin içinde yaşadığı asırdaki ilimleri içine alan ansiklopedik tarzda telif edilmiş ilk eserlerden olmasıdır. Nitekim ansiklopedik tarzda kaleme alınan eserlerin ortak özelliğine uygun olarak, eserde ilimler, veciz bir şekilde tanımlanmıştır. Eserin bu özelliği sayesinde, ilgili dönemin ilim

anlayışını ve müellifin farklı ilim dallarına olan ilgisini tespit etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca eserden istifade etmeleri beklenen muhatapların da ihtiyaçlarını ortaya çıkarmada önemli bir kaynak vazifesi görmektedir.

Tarihi süreç içerisinde İbn Haldûn, Taşkoprîzâde gibi âlimler tarafından daha farklı ilimler tasnifi yapıldığı bir gerçektir ki, bunlar üzerinde de ayrıca durulması gerekmektedir. Çeşitli âlimler tarafından yapılan tasniflerde, öncelikle içinde bulunduğu zamandaki ilimleri tasnif ettikleri düşünülürse, kendi devirleri için ciddi bir çözüm ürettikleri de ortaya çıkmaktadır.

Bugün yapılması gereken öncelikli hususlardan biri de her ilim dalının ilimler tasnifindeki yerinin net olarak ortaya konulmasıdır. Yoksa özellikle İslâmî ilimlerin özellikleri ve günümüzdeki amaç ve işlevi gibi konulardaki tereddütleri gidermenin daha da zor hale gelmesi mümkündür. Bu konu tam olarak aydınlatılmadığında, mevcut İslâmî ilimlerin tarihi süreç içindeki gelişimlerini dikkate almayıp, doğrudan ilk kaynaklara müracaat etme gibi selefi anlayışlar oluşabilmektedir. Özelde hadis ilmi açısından düşünüldüğünde bu durum daha bir önem arz etmektedir. Hadis ilminin, genel olarak ilimler tasnifi içindeki yerinin tam olarak tespiti yapılması her zamankinden daha önceliklidir. Neticede günümüzde hadis ilminin önemini tam olarak belirlemek, öncelikli olarak ilimler tasnifindeki yerinin tesbiti ile mümkündür, denilebilir.

KAYNAKÇA

Âmirî, Ebû'l-Hasan. *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*. Nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb. Riyâd: Dâru'l-isâle, 1408/1988.

Arslan, Ali. *Hadis İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadis Usulü Eserlerinde İncelenmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.

Aristoteles. "Metaphysics". *The Complete Works of Aristotle*. Ed. Jonathan Bames. Princeton: Princeton University, 1995.

Aydın, Hasan. "Âmirî'nin Düşünce Sisteminde Felsefe ve Felsefî İlimlerin Meşruluğu Sorunu". *Ekev Akademi Dergisi* 11/33 (2007), 55-66.

Bahadırov, Raik. "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve *Mefâtihu'l-'Ulûm* Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz". Çev. Fegani Beyler. *Dört Öge* 5/11, (2017), 201-214.

Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Bayraktar, Mehmet. *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985.

Câbir b. Hayyân. "Kitâbu'l-hudûd", Muhtârü resâil-i Câbir b. Hayyân. Nşr. Paul Kraus. 97-114. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı ve matbaatüha, 1354/1935.

Çınar, Selime. *Fârâbî'den Taşkoprîzâde'ye: İslâm Medeniyetinde İlim-*

ler Tasnifinin Gelişimi. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu'l-ebvat*. Nşr. Mustafa Öz. İstanbul, İFAV Yayınları, 1992.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *İhşâ'ü'l-'ulûm*. Nşr. Osman Muhammed Emîn. Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1949.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*. Thk. Sahbân Halîfât. Amman:1987.

Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264.

Görgün, Tahsin. "Batı Medeniyeti İçerisinde İslâmî İlimler Mümkün Müdür? Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meselelerine Temelli Bir Bakış". *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri İlmî Toplantı*. Düzenleme Kurulu, Tahsin Görgün, v.dğr. 11-30. İstanbul: İsam, 2007.

Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *İlimlerin Anahtarları Mefâtîhu'l-'ulûm*. Thk. ve Çev. Aygün Akyol - İclâl Arslan. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Şerafeddin Yalıtıkaya & Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, ts.

Kaya, Mahmut. "Âmirî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/68-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kaya, Mahmut. *Kindî Felsefî Risâleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh. *Felsefî Risâleler*. Çev. Mahmud Kaya. İstanbul: 1994.

Koçyiğit, Talat. Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.

Kutluer, İlhan. "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/222-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Trc. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Turhan, Kasım. *Âmirî ve Felsefesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 3/22, (2011), 533-556.